

BADIIY ADABIYOTDA TAQDIR, INSON IRODASI VA AXLOQIY MAS'ULIYAT TALQINI

Shahodat Isakjanova
shahodatmuhammedovna@gmail.com
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolamizda badiiy adabiyotda taqdir, inson irodasi va axloqiy mas'uliyat masalalarining talqini Nosiruddin Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" asaridagi Uzayr alayhissalom qissasi hamda Abdulla Oripovning "Haj daftari" turkumidagi she'r misolida tahlil qilinadi. Unda ilohiy bilim va inson ixtiyori o'rtasidagi munosabat, taqdir tushunchasining inson tanlovi va axloqiy javobgarligi bilan bog'liqligi yoritiladi. Shuningdek, har ikki ijodkor talqinida taqdirning fatalistik emas, balki insonning o'z amallari uchun mas'uliyatini anglashga xizmat qiluvchi diniy-falsafiy tushuncha sifatidagi mazmuni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: taqdir, qazo va qadar, inson irodasi, inson ixtiyori, axloqiy mas'uliyat, ilohiy bilim, tanlov, fatalizm, "Qissasi Rabg'uziy", "Haj daftari"

THE INTERPRETATION OF FATE, HUMAN WILL, AND MORAL RESPONSIBILITY IN FICTION

Shahodat Isakjanova
shahodatmuhammedovna@gmail.com
Urgench State University

Abstract: This article examines the interpretation of fate, human will, and moral responsibility in literary works through the story of the Prophet Uzayr in Nosiruddin Rabguzi's Qissasi Rabguziy and Abdulla Oripov's Haj Daftari cycle. It explores the relationship between divine knowledge and human free will, as well as the connection between the concept of fate and human choice and moral responsibility. The article also reveals that, in the interpretation of both authors, fate is not presented as a fatalistic concept, but rather as a religious-philosophical notion that serves to foster an awareness of human responsibility for one's own actions.

Keywords: fate, divine decree and predestination, human will, human free will, moral responsibility, divine knowledge, choice, fatalism, Qissasi Rabguziy, Haj Daftari

Azal-azaldan odamzod taqdiri masalasi har bir mulohaza qiluvchi insonda turli o'y-mushohadalarni uyg'otib keladi. Inson dunyoga kelar ekan, qilayotgan har bir

xatti-harakati, amallari ilohiy ilmlar egasiga avvaldan ma'lum ekanligini his qilib yashaydi. Masalaning yana bir muhim jihati - qazoyi qadarni belgilab bergan Zotning insoniyat qilmishlari uchun javobgarligi masalasida faqat o'z-o'zini mas'uliyatli qilib qo'yishi insonga qanchalik ma'lum yoki bu hali hanuz taqdirni ayblash kabi noto'g'ri tasavvurlarni uyg'otishi bilan bog'liq. Agar insonning barcha amallari Allohga azaldan ma'lum bo'lsa, uning gunoh va ezguligi uchun javobgarligi qanday izohlanadi? Taqdir inson irodasini cheklaydimi yoki ilohiy bilim insonning tanlovini majburlamagan holda mavjud bo'ladimi?

Nosiruddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asari Uzayr alayhissalom qissasi bobida aynan qazo va qadarning mazmunini anglatadigan hikoyat keltiriladi. Kitobning ikkinchi qismida Uzayr alayhissalomning payg'ambarligi haqida ixtiloflar borligi aytilgan. Aniqrog'i, ayrim manbalarda Uzayr payg'ambar sifatida e'tirof etilsa, ba'zilarida siddiqlar qatorida eslanadi. "Qisasi Rabg'uziy"ga ko'ra, bu ixtilofning kelib chiqishiga Uzayrning duosi sabab bo'lgan. Ya'ni Uzayr shunday duo qiladi: "Iziyo(Ollohga murojaat), qullaringning gunoh qilurini sen qismat qilding. Sen yozgan yozmish(taqdir) boshqacha bo'lmas. Menga yana qanday azoblaring bor?". Vahiy keldi: "Ey Uzayr, bu mening ilmimning aslidir. Bu duoni qo'yg'il". Olloh yana uch marta aytdi: "Mundan so'ng bu duoni ikkinchi qilsang, nomingni yalavochlar devonidan, payg'ambarlar safidan chiqarurman". Xom sut emgan banda Uzayr u duoni yana qildi. Shu sababli Mavlo Taolo Uzayrning nomini payg'ambarlar qatoridan chiqardi.

Uzayr alayhissalomning yuqoridagi Ollohga murojaati XI-XII asrlarda yashab ijod etgan Eron faylasufi va shoiri Umar Xayyomga nisbat beriluvchi ayrim she'rlarni, xususan, ushbu ruboiysini eslatadi:

Yo Rab, loyimni-ku qorgan o'zingsan,
O'rish - arqog'imni o'rgan o'zingsan.
Yomonmanmi, yaxshi, men qandoq qilay?
Taqdir manglayini bergan o'zingsan
yoki quyidagi ruboiysidagi:
Bizlar qo'g'richog'-u, falak qo'rchoqboz,
Bu so'zim chin so'zdir, emasdir majoz.
Yo'qlik sandug'iga bir-bir tushamiz,
Vujud palosida o'ynagach bir oz

kabi misralaridagi insonning taqdir oldida nihoyatda ojizligi, hammasi yaratuvchi tomonidan oldindan belgilab berilganligi borasidagi fikrlarni yuzaga keltiradi.

Uzayr alayhissalomning rivoyatdagi murojaatida xuddi Umar Xayyom ruboiylaridagi kabi insoniy bir savol bor: "Sen buni yozgan bo'lsang, mening aybim nimada?". Lekin javobning mazmuni shuki, ilohiy ilm bilan bandaning

majburlanganligi bir narsa emas. Bu farqni anglamaslik pirovardida "taqdir"ni gunohlarga bahona qilib qo'yish juda oson.

Aslida, Umar Xayyomning taqdir va Olloh haqidagi, qolaversa, mayxo'rlikka chorlov tarzidagi she'rlari atrofida ham shoir yashagan davrdan to hozirga qadar turli xil bahs-munozaralar davom etib kelmoqda. Abu Nasr Mubashshir Taroziy "Kashful lisom ar-ruboiyyati Umarul Xayyom" nomli risolasida ushbu ruboiyotning umuman Umar Xayyomga tegishli emasligini, boshqalar tomonidan to'qilib, u kishiga nisbat berilganligini ilmiy jihatdan asoslab bergan bo'lsa-da, hatto payg'ambar deya sifatlangan zotlarning ham qazo va qadar borasida bunday mushohadalarga borishi inson zoti uchun o'z taqdiriga javobgar yoki javobgar emasligi borasidagi masalalar doimo ahamiyatli ekanligi anglashiladi.

Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning "Hadis va hayot" to'plamining ikkinchi juz'i, ya'ni "Islom va imon" kitobida aynan qadarga imon keltirish xususida maxsus bob ajratilgan bo'lib, unda qazo va qadar masalasiga doir shunday fikrlar keltiriladi: "Ulamolarimiz "qazo" va "qadar"ni quyidagicha ta'riflaydilar:

"Qazo" - Olloh taoloning hamma narsalarning kelajakda qanday bo'lishini azaldan bilishidir".

"Qadar" - o'sha narsalarning Allohning azaliy ilmiga muvofiq ravishda vujudga kelishidir... Darhaqiqat, Alloh taolo hamma narsani - uyasi ichida g'imirlayotgan chumolining harakati-yu, o'z falakida harakat qilayotgan sayyoralarni ham biladi. U zotning ilmidan hech narsa g'oyib bo'lmaydi. Alloh taolo dunyodagi har bir zarrani ham, uning harakatini ham bilib turadi. Shuningdek, Alloh taolo qiyomatgacha nima bo'lishini ham biladi. Agar ularni bilmasa, U Zotning kamollik sifatlariga nuqson yetgan bo'ladi. Ana o'sha ilohiy ilm "qazoyi qadar" deb ataladi. Bunda johil kishilar o'ylaganidek, Alloh tomonidan bandani majbur qilish yo'q, balki, U tomonidan banda nima qilishini oldindan bilish bor. Chunki Allohning ilmi chegara bilmasdir".

Ushbu aqidaviy izohni Uzayr qissasidagi ilohiy javob bilan qiyoslaganda, Rabg'uziy bayonida "taqdir" tushunchasi insonning amaliy majburlanishini emas, ilohiy ilmning cheksizligini anglatishi ko'rinadi.

Demak, inson qismatiga bitilgan har narsa uning yaratuvchisiga mutlaqo ayon bo'lganligi holda, odam bolasining tanlov huquqi, ezgulik va yovuzlik o'rtasida kurashda qaysi tomonda bo'lishi, xatti-harakatlarining idora etilishi, umuman, butun hayoti mobaynida bajarishi mumkin bo'lgan jamiki amallarining pirovard natijasi o'zining mas'ulligida yuz beradi. Ya'ni inson qiladigan har qanday qabohat yoki ezguligi uning ixtiyoridan tashqarida sodir bo'lmaydi. Ammo yana bir xususni unutmaslik kerakki, dunyo yaralganidan beri odamzodga umuman daxli bo'lmagan va har vaqt uning ixtiyoridan tashqarida sodir bo'ladigan hodisalar ham borki, ularni qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilish qadarga imon keltirish bilan bog'liqdir. Aynan "Imon va islom" kitobida ushbu masalalar haqida ham mufassal so'z yuritilib,

insonning dunyoga kelish va vafot etishi, irqi, jinsi, dini, chiroyli-yu xunukligi, ozg'in yoki semizligi va boshqa ko'pgina sifatlar faqat Alloh ixtiyori bilan sodir bo'lishi va bunda insonning roli hechligi borasida fikr yuritiladi.

Abdulla Oripovning "Haj daftari" turkumida ham aynan qazo va qadar masalasiga oid yuqoridagi jumlar mohiyatini ochib beruvchi misralar uchraydi:

U senga ko'rsatdi hidoyat yo'lin,
Yurgil yo yurmassan, o'zing bil, inson.
Balki, sen tutgaysan Iblisning qo'lin,
Yaratgan Xoliqqa barchasi ayon.
Pishqirgan daryoning sohilida gar
Tashna-yu zor qolsang, aybdor o'zing.
Boshingga nogahon balolar yog'ar
Labingdan uchgan chog' jaholat so'zing.
G'oyibdan baxt kutib o'tirmoq nechun,
Dastingga kor berdi qalbingdagi Yor.
Zaminda ko'rgazgan qilmishing uchun,
Osmonni malomat qilmog'ing bekor.

Ushbu satrlarga diqqat bilan razm solsak, birinchi bandda insonning biror ishni qilishda iroda va ixtiyor egasi ekanligi yanada teranroq ayon bo'ladi. Abdulla Oripov Alloh insonga yo'l ko'rsatishi, undan yurish-yurmaslik esa bandaning o'z ixtiyorida ekanini aniq va ravon tarzda sharhlaydi. Muallif she'ning ikkinchi bandida ayni shu fikrni majoziy qatlamda daryo va tashnalik metaforalari orqali yanada ko'lamdor tarzda ifodalashga erishgan. She'ning so'nggi bandida aynan "Qissasi Rabg'uziy"dagi Uzayr alayhissalom o'rta qo'ygan masala - ilohiy bilimning voqelikni oldindan bilish xususiyati bilan insoniy irodaning tanlov xususiyatini aralashtirmaslik kerakligi haqida so'z boradi.

Uzayr Allohning taqdirini e'tirof etadi, lekin aynan shu e'tirof asosida insonning javobgarligini inkor qilishga yaqinlashadi. Abdulla Oripov esa qalbdagi Allohning qudratini tasdiq etgani holda, odamzod qilgan xato-yu gunohlari uchun javobgarlikning faqat o'z zimmasida ekanligini unutmaslikka da'vat qiladi.

Rabg'uziy talqinida, taqdir inson irodasining muqobili emas, balki inson irodasi amalga oshadigan ilohiy tartib sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli insonning boshiga kelgan hodisani taqdir sifatida qabul qilishi bilan o'z ixtiyori bilan sodir etgan amalini taqdirga yuklashi o'rtasida prinsipial farq mavjud.

Abdulla Oripovning she'ridagi "Zaminda ko'rgazgan qilmishing uchun, / Osmonni malomat qilmog'ing bekor" misralari alohida ahamiyat kasb etadi. Shoir "zamin" va "osmon"ni qarama-qarshi qo'yish orqali insonning amaliy faoliyat maydoni bilan uning qilmishlari uchun javobgarlikni tashqi bir kuch zimmasiga yuklashga urinish o'rtasidagi farqni ochib beradi. "Zaminda ko'rgazgan qilmishing"

birikmasida konkret insoniy amal, "osmonni malomat qilish"da esa ana shu amal oqibatini o'zidan tashqaridagi kuch bilan izohlashga intilish ifodalangan. Demak, shoir nazarida, taqdirga e'tiqod insonni o'z qilmishidan begonalashtiruvchi vositaga aylanmasligi kerak.

Shu ma'noda Abdulla Oripov she'riyatidagi taqdir konsepsiyasi insonni passiv holatga tushiruvchi fatalistik qarashdan farqlanadi. Fatalistik qarashda insonning xatti-harakati va uning natijasi oldindan belgilangan muqarrar taqdirga bog'lanadi, natijada individual tanlov va mas'uliyatning ahamiyati ikkilamchi mavqega tushadi. Rabg'uziy talqinida esa taqdirning mavjudligi insonning ixtiyoriy amal qilish imkoniyatini bekor qilmaydi. Shu jihatdan, Abdulla Oripovning "G'oyibdan baxt kutib o'tirmoq nechun" hamda "Osmonni malomat qilmog'ing bekor" misralari fatalistik tasavvurni emas, axloqiy javobgarlikni faollashtiruvchi taqdir konsepsiyasini ifodalaydi. Yanayam aniqrog'i, inson, Umar Xayyomga nisbat beriluvchi ruboiylarda birida aytilganidek, taqdir qo'lidagi qo'g'irchoq emas, shu bilan birga, taqdirning mavjud ekanligi inson irodasini inkor etmaydi; aksincha, insonning tanlov qilish imkoniyati uning axloqiy javobgarligini yuzaga keltiradi. Shuning uchun shoir talqinida "taqdir" tushunchasi gunohni oqlovchi sabab emas, insonning o'z ixtiyoriga berilgan yo'l va tanlovlar doirasini anglashga xizmat qiluvchi tushunchadir. Bu fikr "Qissasi Rabg'uziy"dagi Uzayr alayhissalom qissasining mazmuni bilan mushtaraklik hosil qiladi. Uzayrning "qullarningning gunoh qilurini sen qismat qilding" tarzidagi murojaatida inson amalining sababini ilohiy qadar bilan izohlashga urinish mavjud bo'lsa, unga berilgan "bu mening ilmimning aslidir" javobida ilohiy bilimning insonni majburlashi nazarda tutilmagani anglashiladi. Demak, Nosiruddin Rabg'uziy talqinida ham insonning taqdir haqidagi tasavvuri bilan uning axloqiy mas'uliyati o'rtasidagi chegarani anglash muhim ahamiyat kasb etadi.

Xullas, "Qissasi Rabg'uziy"dagi Uzayr alayhissalom qissasi hamda Abdulla Oripovning "Haj daftari" turkumidagi qarashlar taqdir, inson irodasi va axloqiy mas'uliyat masalalarining o'zaro uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Rabg'uziy qarashida inson hayotining ilohiy ilm doirasida ekanligi uning hayotiy tanlovlar qarshisidagi ixtiyorini inkor etmaydi. Aksincha, insonning o'z amallarini anglab, ular uchun mas'ul bo'lishi taqdir tushunchasining mazmunini to'g'ri anglash bilan chambarchas bog'liqdir. Abdulla Oripov she'riyatida ham ushbu masala insonning o'z qilmishlari uchun javobgarligi, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi tanlovi orqali badiiy ifoda topadi. Demakki, har ikki ijodkor talqinida taqdir insonni har qanday narsaga majburan bo'ysundiradigan mexanizm sifatida emas, balki inson irodasi, tanlovi va axloqiy mas'uliyati bilan birgalikda anglanadigan diniy-falsafiy tushuncha sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan, taqdirga e'tiqod insonning o'z qilmishlari uchun javobgarligini inkor etmaydi, balki uning ixtiyori va mas'uliyatini anglash bilan alohida mazmun kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. II китоб. - Тошкент: Тошкент ислом университети, 2015. - 404 б.
2. Oripov A. Haj daftari - Hikmat sadolari./library.ziynet.uz/
3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. Ислом ва иймон. II жуз. - Тошкент: Hilol - nashr, 2025. - 320 б.
4. Фалсафа.Қисқача изоҳли луғат. - Тошкент: Шарқ, 2004. - 384 б.
5. Умар Хайём. Рубоийлар. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. - 304 б.